Г.Р.Гайнуллина,

Казан,

Казан (Идел буе) федераль университеты

Ә. Баянов повестьларында лирик-эмоциональ башлангыч

XX гасырның 60-70 еллары – татар прозасында соцреализм нигезләре какшап, язучыларның шартлы алымнарга киңрәк мөрәҗәгать итү, лирик-психологик башлангычны көчәйтү чоры. Бу дәвердә М.Мәһдиев повестьлары языла, В. Нуруллин, Г.Ахунов эчке монологка корылган әсәрләре укыла, шигърияттән прозага Ә.Баянов килә. Авыл прозасы вәкилләре җир кешесен данлап, алар үрнәгендә рухи кыйммәтләрне югары күтәреп прозада лирик катламны ныгыттылар. Шул ук вакытта бу күренешнең тарихи җирлеге гомум әдәби барышта, аерым алганда поэзиядә барган яңарыш белән бәйле.

Иҗатының һәм эчтәлегендә, һәм формасында актив эзләнүчән булуы, урынында үз сүзен әйтергә теләве белән буындашлары арасында да Ә.Баянов үзгәрәк урын тота.

Әхсән Фәтхелбаян улы Баянов 1927 елның 8 декабрендә Башкортстан республикасының Илеш районы Әшмән авылында туган. Урта мәктәпне тәмамлап, төрле урыннарда эшләгәннән соң, ул 1951 елда Казанга килә һәм Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. 1956 елда университетны тәмамлый һәм аннан соң байтак еллар журналистика өлкәсендә эшли. "Социалистик Татарстан" газетасы редакциясенең хәбәрчесе, әдәбият-сәнгать бүлеге мөдире, "Казан утлары" журналының җаваплы секретаре, баш редактор урынбасары вазифаларын башкара.

Алтмышынчы еллардан Ә.Баянов проза өлкәсендә актив һәм нәтиҗәле эшли башлый. Ә.Баяновның “Тау ягы повесте” (1969-1972) – сугыш чоры, сугыштан соңгы авыл турында. Ф.Миңнуллинча әйтсәк, язучы әсәрдә “шул чор тормышының башкалар кулы тимәгән өр-яңа катламын күтәрә, ата-ана һәм бала мөнәсәбәтенә кагылышлы җитди проблемалар кузгата”. Төп сюжет сызыгы приютта унынчы классны бетергәч, Юдино тимер юл станциясендә

ике ел сварщик булып эшләгәннән соң армиягә киткән, нефть институтына керергә җыенган Тәбрик Тугашевның туганнарын эзләп кайтып баруы белән башлана. Игәче Сөембикә апасы белән танышуы, әнисе исән түгеллеген белүе белән төенләнгән вакыйгалар егетнең туган җирен табуы белән чишелә. Тәбрикнең эчке монологына һәм янәшә автор сөйләвенә корылган төп сюжет сызыгы психологик урын һәм вакытның алга чыгуы турында хәбәр итә, төп геройның субъектив хронотобы тергезелә. Әсәрнең буеннан-буена сузылган психологизмның җан хәрәкәте алымы ярдәмендә яшәеш мәгънәсе дип төгәлләштерелгән туган җирне ярату, буыннар арасындагы бәйләнешләрне аңларга өйрәнү кебек фәлсәфи проблемалар алга алына. Шул рәвешле, субъектив вакыттан, хәтердән тыш әсәрдә тарихи вакыт чагылышы да бар.

Кичерешләр чылбыры Тәбрикнең әнисе турындагы уйланулары – ана мәхәббәте дигән хисне тергезергә теләве белән башланып китә. Каршында басып торган хатынның әнисе түгеллеге билгеле булгач туган беренче хис хыял һәм чынбарлык каршылыгы кебек төгәлләшә, өй/юл хронотобы оппозициясен хасил итә. Ана үлеме турында белү Тәбрикнең тормыш белән рухи бәйләнешләрен өзә, югалтуның чиксезлеге тойгысы китерә. Шушы мизгелдән ул мәңгелек ятимлеккә дучар ителә. Хәзергедән үткәнгә, эчке монологтан һәм үз-үзе белән сөйләшүдән әнигә адресланган сүзләргә күчүләр бер-берсе белән кушыла. Күңелендәге каршылыклы уйлар көрәше туган җир, ата-ана төшенчәсен бар дип тә белмәгән егеттә үткән һәм бүгенгенең эчке бер бәйләнешен тоемларга мөмкинлек бирә. Бу хисләр ялгызлык мотивы белән көчәйтелә. Авыл өенең тышкы сурәтенә дә Тәбрикнең хисләре салына, бәясе бирелә. Ана портреты – әсәрдә бирелгән иң тетрәндергеч урын. Портретның йорт хронотобы белән бергә бирелешенә игътибар итсәк, мифологик туган нигезгә кайту мотивының эчтәлеген укырга мөмкин. Сәгать образы килеп керү мифологик мотивны мәңгелеккә кайту кебек төгәлләштерә. “Ана – иң башта баланыкы ул”. Бу кабатланып килә торган гыйбарәнең дә эчтәлеге шул. Көлемсәрнең исеменә дә шулай яшәү дөрес дигән мәгънә салына.

Мифологик мотивлардан туган нигезгә әйләнеп кайту мотивына караган чабыр бәйрәменә кабилә-халыкның генофондын саклау йөкләмәсе салына. Туган нигез образын сандугач, гөлҗимеш, әтәч образлары тулыландыра һәм аңа үткән һәм бүгенгене тоташтыручы мәгънәсе салына. Повестьта "кеше һәм табигать арасындагы бәйләнешне, тормышның чәчәк ату мизгелен символлаштыручы, мәхәббәт хисен универсальләштерүче сандугач образы җыр текстында да кабатланып килә. Беренче җырны Тәбрик әкият дип кабул итә. Җыенда җырланган алдагы җыр мәхәббәт, якты үткәннәр турында. Өченче тапкыр Тәбрик ишеткән Гөләндәм җырлаган җыр аңа инде таныш тоела. Биредә сандугач һәм җыр образларына бәйле рәвештә Тәбрикнең рухи тәҗрибәсенең гомумәһәмияте билгеләнә. Тугаш бабай образы карт архетибына туры килә. Карт архетибы галәм акылы кебек күзаллана. Татар әдәбиятында еш кына ак сакаллы карт кебек гәүдәләнеш таба. Кеше тормышының иң авыр мизгелләрендә күренүче образ буларак билгеле. Юл хронотобы Хозыр Ильясның генотибы булган Тугаш бабай ярдәмендә Тәбрикнең ябык пространстводан ачык пространствога таба хәрәкәтен сурәтли. Вакыйгалар вакыты белән психологик вакытны хәтер мотивы тоташтыра. Хәтер мотивы Тәбрикнең һәм Тугаш бабайның субъектив хронотопларын якынайта. Хатирәләр төсендә бирелгән эчке вакыт чынбарлыктагы вакытның кабатланмаслыгы белән килешмичә тизләнә, әкренәя, кире кайта, алга йөгерә ала. Тугаш бабайның хәзергесе исә җырлары аша сулу, арганлык, сагышлану, илһам сүнү вакыты булып күзаллана.

Үткәннән бүгенгегә таба агучы мифологик елга мотивы әсәрдә төрле модификацияләрдә (кое, чишмә) очрый. Тәбрикнең кое чистартуына егетнең Фәрхетдин яныннан кайтканда кое турында бәясе ачыклык кертә. Егет нәсел-ыруының үткәне турында күбрәк белгән саен чистарына, күңеле белән туган нигезенә кайта, берегә. Әтисе Мирсәет янына барганчы авылга чишмә суы бирү турында уйлануы да символик эчтәлекле. Егетне тагын бер сынау – фаҗигале үткән белән очрашу көтә. Тәбрик үткәннәр белән бүгенге бәйләнешләрен тоеп, кичерешләр аша үткәргәннән соң гына катарсис кичерә,

авылны матурайту теләге белән укырга китә. Кое чистартуның чишмә булдыру кебек кабатлануы егетнең фикер масштабы киңәюе ябык пространстводан ачык пространствога хәрәкәте турында сөйли. Тәбрик үзен бөтен авыл язмышы өчен җаваплы итеп хис итү дәрәҗәсенә якыная. Баланың ана каберенә баруы – кичерешләр сызыгын югары ноктага менгерә. Тугаш бабайның агачны туганнар кабере дип йөртүләре турында әйтүе кеше гомерен тарих, милләт, ил вакыты контекстына куя. Сагыш, үкенеч, чарасызлык мотивлары Тугаш бабайның киләчәк турында уйланулары белән бәйле. Шул рәвешле Тугаш бабай образында мәдәни герой сыйфатлары да чагылып китә.

“Яшьлегемне эзлим” (1964-1966) повесте, Ф.Миңнуллин билгеләп үткәнчә, интеллектуаль укучыга исәп тотып язылган әсәр. Повесть 17 яшьлек Әниснең эчке монологы рәвешендә язылган. Әниснең һәр адымын 24 яшьлек студент Әнис карап, күзәтеп языла.

Бу повесть басылып чыгуга ук тәнкыйтьчеләрнең игътибарын җәлеп итә. Бәхәсләр әсәрнең жанры, төп герой бирелеше тирәсендә бара. Әсәр турында үз чорында М.Маликова, А.Гыйләҗев, Р.Мостафин, Ф.Миңнуллиннар матбугатта төрле фикер-карашларын белдерәләр. Беренче ике автор төп герой бирелешенә игътибар итсә, соңгылары әсәрне жанр ягыннан бәяли. А.Гыйләҗев повестьны лирик повесть түгел, чөнки лирик чигенешләр эпик әсәрләргә хас типик күренеш дип бәяли. Р.Мостафин повестьны лирик дип әйтергә нигез бар, чөнки әсәр төп геройның эчке монологы рәвешендә язылган, лирик чигенешләр, фәлсәфи уйланулар, көтелмәгән ассоциацияләр тулып ята, ди. Бу фикер белән Ф.Миңнуллин да килешә.

“Яшьлегемне эзлим” авторның эчке монологка корылган лирик повесть язу юлында беренче адымы”, ди тәнкыйтьче. Балтик буе республикаларында, бигрәк тә Литва әдәбиятында киң таралган яңа форманы бездә иң элек Ә.Баянов куллана башлады”.

"Күңел серләрен ихлас сөйләп бирүгә корылган" әлеге әсәрдә психологик вакыт, субъектив хронотоп өстенлек итә. Эчке монолог

структурасы нигездә психологик урын һәм вакыт белән бәйләнгән. Тарихи урын һәм вакыт сугыш алды һәм сугыш еллары, ә психологик урын һәм вакыт Әнис Бадигинның үсмерлектән яшьлеккә атлаган чоры кебек билгеләнә.

Повестьта юл хронотобы аерым мәгънәгә ия булып кабатлана. Юл перцептив вакытта Әниснең ябык пространстводан ачык пространствога хәрәкәте кебек аңлана. Өй-юл оппозициясе сюжет сызыгын хәрәкәткә китерә. Фәһимә белән бәхетен тапкан егетне юл тарта. Ябык пространстводан качарга теләү омтылышы өстенлек ала. Яшәү мәгънәсен, тормыштагы рухи кыйммәтләрне эзләп киткән Әниснең юлы түгәрәк хасил итә. Түгәрәкне үткәннән бүгенгегә агучы Агыйдел образы билгели. Агыйдел әсәрнең буеннан-буена сузылап төп сюжет сызыгын лирик-фәлсәфи, мифологик дулкынга көйли. “Бу сулар Агыйделгә тоташа,” – ди Әнис Фәһимәгә. Үткәнне бүгенге белән мәхәббәт тоташтыра, коены һәркем үзе казый, яшәеш мәгънәсе, бәхет турында уйланулар "Агыйдел рапсодиясе" кеше өчен мәңгелек. Бу өлештә тарантас, арба детальләре егетнең рухи үсеш-үзгәрешен ача.

Төп сюжет сызыгы Әниснең Фәһимәдән Ленага ияреп Уфага китүе ноктасында төенләнә һәм Сведловск, Уфаларны гизеп, туган нигезен табуы, Фәһимәне мәңгелеккә югалтуын аңлавы ноктасында чишелә. Туган нигезгә әйләнеп кайту мотивы мәңгелек кайтуның рудименты буларак табыла. Төп геройның җан хәрәкәтен ачарга ярдәмче образлар булып Фәһимә һәм Лена образлары килә. Фәһимә-Лена каршылыгы Әниснең рухи үсеш баскычын билгеләүче ярдәче сызык буларак карала. Портрет бирелеше ярдәмендә автор табигый һәм ясалма матурлыкка бәя бирә. Эпилог өлешендә бирелгән пейзаж мәхәббәт фаҗигасе мотивын билгели, сюжетка керергә ярдәм итә, аны каймалап ала. Әнис Бадигин алдан ук үзен бөтен Галәмгә чит, ялгыз итеп куя, чиксезлек һәм Галәм белән сөйләшүен әйтә. Ялгызлык һәм геройның читләшүе мотивы Әнис тормышының төрле этапларын, күренешләрен ача. Имән агачы яшәеш мәгънәсендә килүче пейзаж элементы, аны корыту

тормыш кәүсәсенә балта чабу кебек кабул ителә. Әниснең халәтен бушлык-тулылык оппозициясе ачыклый. Моңа бәйле рәвештә әсәрдә мифологик үлем һәм яңадан туу мотивы килеп керә. Фәһимәне югалтуын аңлаган Әнис яшәеш мәгънәсен эзләп авылдан чыгып китә. Шәүлә биредә Әниснең күңеле, әйтелми калган сүзләре кебек яңгырый.

Әсәр ахырындагы тәрәзә егетнең Галәм белән кушылуын, иркенлеккә чыгуын белдерә: "Менә хәзер мин тәрәзә ачам, сине иркенлеккә чыгару өчен". Тәрәзә егетнең ябык пространствода булуы хакында да хәбәр итә. Баян, җыр – югалту-табышлар сызыгын тоташтыручы символлар. Баян егетнең беренче мәртәбә ачык пространствога аяк атлавы, кешеләргә шатлык китерә алуыннан туган ышанычы, уйларныкың илаһи белән тоташуы, үткән белән бүгенгенең берлеге, рухи үсешен күрсәтүче билге. Китәр алдыннан әнисенең баянны бирергә теләве ананың улына хәерле юл, җан җылысы табачагына өметләнүе кебек аңлашыла. Баян – явызлыкның якында гына булуын искәртеп килүче бүре символы белән каршылыкка керә. Баянны алып китү – иң киеренке нокта. Тарихи вакытка психологик характердагы детальләр киеренкелек өсти. Яшел төс егетнең ачык пространствога юлының символик белдерелүе: яшел диңгез - печән өсте, яшел өй, яшел дулкын һ.б.

Әдипнең башка әсәрләрен дә шул юнәлештә бәяләргә мөмкин булыр иде. Әдип эзләнүчән булуы белән замандашлары арасында аерым урын алып тора.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. Баянов Ә. Тау ягы повесте / Баянов Ә. Сайланма әсәрләр. Ике томда. I том: Повестьлар. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1993. – Б.7-117.

2. Баянов Ә. Яшьлегемне эзлим / Баянов Ә. Сайланма әсәрләр. Ике томда. I том: Повестьлар. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1993. – Б.118-281.

3. Заһидуллина Д.Ф. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М.Юсупова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т.2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.

4. Миңнуллин Ф. Шагыйрьнең прозасы / Балта явызлар кулында. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1994. – Б. 263-300.